

Przeszłość społeczna
Próba konceptualizacji

PUBLIKACJA PRZYGOTOWANA
PRZEZ KOMISJĘ ANTROPOLOGII PRADZIEJÓW I ŚREDNIOWIECZA
DZIAŁAJĄCĄ PRZY KOMITECIE NAUK PRA- I PROTOHISTORYCZNYCH PAN

KOMITET REDAKCYJNY:
ARKADIUSZ MARCINIAK — PRZEWODNICZĄCY
JAN MICHAŁ BURDUKIEWICZ
DOROTA CYNGOT
HANNA KOWALEWSKA-MARSZAŁEK
FRANCISZEK M. STĘPNIOWSKI
STANISŁAW TABACZYŃSKI
ANNA ŻALEWSKA

Przeszłość społeczna

Próba konceptualizacji

Redakcja: Stanisław Tabaczyński, Arkadiusz Marciniak,
Dorota Cyngot, Anna Zalewska

Wydawnicwo Poznańskie • Poznań 2012

© Copyright by Autorzy, 2012
© Copyright by Wydawnictwo Poznańskie Sp. z o.o., Poznań 2012

Redakcja: Roman Bąk

Projekt okładki: Teresa Murak, Dariusz Wyczółkowski
Rzeźba: Teresa Murak, Chrystus Pantokrator 2010, Centrum Rzeźby Orońsko;
materiał: żeliwo, piasek; wym. średnica 2 m
Fotografia: Dariusz Zgutka

Komputerowe opracowanie okładki: Jacek Dudek

Praca współfinansowana ze środków PAN – Komisji Archeologicznej przy Oddziale Poznańskim PAN oraz Instytutu Archeologii i Etnologii PAN.

Niniejszy projekt został zrealizowany przy wsparciu finansowym Komisji Europejskiej (Program Kultura 2007-2013). Publikacja odzwierciedla jedynie stanowisko jej autorów i Komisja Europejska nie ponosi odpowiedzialności za umieszczoną w niej zawartość merytoryczną.

The project has been funded with support from the European Commission („Culture” 2007-2013). This publication reflects the views only of the authors, and the Commission cannot be held responsible for any use which may be made of the information contained therein.

DG Edukacja i Kultura

Program „Kultura”

professional
practices &
public outreach

ISBN 978-83-7177-791-2

Wydawnictwo Poznańskie Sp. z o.o.
ul. Fredry 8, 61-701 Poznań,
Sekretariat: tel. +48 61 853-99-10, faks +48 61 853-80-75
Dział handlowy: tel. +48 61 852-38-44
<http://www.wydawnictwopoznanskie.com>
e-mail: sekretariat@wydawnictwopoznanskie.com

MICHAŁ TYMOWSKI

Organizacja społeczeństwa

1. DEFINICJE SPOŁECZEŃSTWA. PRZYCZYNY POWSTAWANIA SPOŁECZEŃSTW LUDZKICH

Społeczeństwo definiowane jest jako stan grupy ludzkiej (lub zwierzęcej), podlegającej wspólnym zasadom współżycia, lub też jako całość stosunków między osobami, które tworzą wspólnotę. Społeczeństwo jest grupą osób mającą ponadto zdolność do reprodukcji swojej formy kolektywnej egzystencji.

W zdecydowanej większości społeczeństw ludzkich obowiązuje zakaz in-cestu. Dlatego pojedyncza rodzina, bez względu na jej liczebność, nie spełnia warunku trwania wykraczającego poza ramy życia tworzących ją jednostek. Nie może więc być uznana za społeczeństwo. Poszukiwanie partnerów, najczęściej kobiet, poza własną grupą rodzinną jest jedną z podstaw tworzenia się społeczeństwa, łączącego wiele rodzin, organizowania się tego społeczeństwa oraz tworzenia aliansów wokół różnego typu więzów krwi.

Czynnikiem umożliwiającym ludziom porozumiewanie się, przekazywanie dorobku kultury oraz kształtowanie poczucia przynależności jednostek (członków) do społeczeństwa, jest język.

Ponieważ zdobywanie pożywienia ma wśród ludów pierwotnych charakter kolektywny, również ono uważane jest za czynnik tworzący społeczeństwo.

Tak więc u genezy społeczeństw ludzkich znajdują się zjawiska: związków małżeńskich (aliansów z nich wynikających i różnego typu związków krwi) oraz funkcjonowanie języka jako narzędzia komunikacji między członkami grupy, a także kolektywny charakter pracy.

Poza trwaniem i odtwarzaniem się w trakcie życia kolejnych pokoleń, organizacja społeczna może ulegać przemianom i rozwojowi. Nie jest to proces konieczny ani nieunikniony i dochodzi do niego w niektórych tylko społeczeństwach.

2. TYPY SPOŁECZEŃSTW I POZIOM ICH ROZWOJU

Z punktu widzenia poziomu rozwoju, społeczeństwa dzielone są na prymitywne (pierwotne) i rozwinięte.

W tych pierwszych podstawą związków między ludźmi jest pokrewieństwo. Stopień krewniaczej bliskości określa miejsce jednostki w grupie i w całym społeczeństwie. Związkami krwi są rodziny – złożone z rodziców i dzieci, ewentualnie również starszego pokolenia – dziadków; rodziny rozszerzone (wielkie) – w których w jednym gospodarstwie żyją i pracują wspólnie trzy pokolenia, z tym że pokolenie rodziców jest liczne, złożone z kilku – nawet kilkunastu osób, będących najczęściej braćmi; większą jeszcze grupę stanowi lineaż, czyli wielopokoleniowy zespół krewniaczy wywodzący się od jednego, rzeczywistego przodka (w świadomości ludzi do lineażu należą zarówno żyjące, jak zmarłe już pokolenia przodków); wreszcie ród, zazwyczaj łączący wiele lineaży – jest grupą krewniaczą najliczniejszą, wywodzącą się od wspólnego, często mitycznego przodka. O ile rodziny i wielkie rodziny są związkami żyjącymi w jednym gospodarstwie, o tyle lineaje i rody tworzą wiele gospodarstw, a także wiele wsi. Są to więc (lub mogą być) związki rozproszone terytorialnie i ekonomicznie, a o poczuciu wspólnoty decyduje świadomość członków.

W społeczeństwach pierwotnych funkcjonują ponadto grupy łączące ludzi wedle płci i wieku. Natomiast w społeczeństwach rozwiniętych podstawę podziałów grupowych i hierarchii tworzą funkcje ekonomiczne, organizacyjne (polityczne), militarne i religijne, pełnione przez te grupy. Przynależność ludzi do poszczególnych grup ma podstawy instytucjonalne i prawne. Nie zależy więc ona od stopnia pokrewieństwa jednostki z innymi ludźmi. Przejście od dominacji pokrewieństwa do dominacji związków instytucjonalnych jest długim procesem, w czasie którego oba typy współistnieją. Chodzi więc o wspomnianą dominację, a nie o całkowite wyparcie jednego typu przez drugi.

Ponieważ określenia „prymitywne” i „pierwotne” mają zabarwienie pejoratywne, istnieją próby ich pominięcia i dzielenia społeczeństw na niepiśmienne i stosujące pismo lub na przedprzemysłowe i industrialne (można też dodać postindustrialne). Podziały te są bardzo ogólne. Kategorie „niepiśmienne” i „przedprzemysłowe” obejmują bardzo liczne społeczeństwa o dużym stopniu zróżnicowania. Potrzebne są więc bardziej szczegółowe podstawy klasyfikacji. Z punktu widzenia gospodarczego wyróżnia się więc wśród ludów przedprzemysłowych organizacje zbieraczy i myśliwych; rolników i hodowców; wreszcie organizacje, w których wykształciły się miasta, rzemiosło i handel. Ważnym przełomem gospodarczym jest przejście od ekonomii przetrwania do ekonomii tworzącej nadwyżki produkcyjne, co umożliwiła właśnie rozwój handlu i rzemiosła.

3. ZRÓŻNICOWANIE STRUKTUR SPOŁECZNYCH

W miarę rozwoju organizacji społecznej jej struktura ulega rozbudowaniu, rośnie liczba grup społecznych i ich hierarchiczne zróżnicowanie.

Najbardziej prosty podział ludzi dotyczy płci i wieku, wedle których podzielone są obowiązki i funkcje społeczne. O ile jednak podział na płcie umieszcza człowieka raz na zawsze w tej samej grupie, o tyle podział wedle wieku powoduje stopniowe przechodzenie człowieka, wraz z grupą rówieśniczą, do kolejnych grup wieku i pełnienie z tego tytułu różnych funkcji związanych z biologicznym biegiem życia ludzkiego.

Społeczeństwa, które nie wykształciły stratyfikacji społecznej, dzielą się na egalitarne i rangowe. Nawet w egalitarnych ludzie nie są zupełnie równi, dzieli ich właśnie płeć i wiek oraz cechy osobiste. W rangowych natomiast element społecznego uznania obejmuje nie tylko jednostki, ale grupy krewnicze lub grupy wieku, którym przypisywany jest większy lub mniejszy prestiż, a tym samym możliwość oddziaływania na innych członków społeczeństwa.

W społeczeństwach egalitarnych nie istnieje dziedziczenie statusu. Liczba pozycji dających człowiekowi prestiż w danej grupie płci lub wieku jest taka, jak liczba osób zdolnych do objęcia takich pozycji.

Natomiast w społeczeństwie rangowym liczba takich pozycji jest mniejsza niż liczba osób lub grup krewniczych zdolnych do ich objęcia. Uzyskują je więc tylko niektóre jednostki i grupy krewnicze. Ponadto ich status może być utrwalony przez dziedziczenie.

Różnice istniejące w takich społeczeństwach mogą dotyczyć nie tylko prestiżu, ale także wyodrębniających się funkcji – rytualnych, wojskowych, dotyczących różnych działów produkcji oraz dystrybucji dóbr (na przykład rytualnej wymiany). Powstanie stratyfikacji społecznej i związanej z nią hierarchii grup i jednostek może mieć różne podstawy. W koncepcji Karola Marksa miały one charakter gospodarczy, społeczeństwo ulegało podziałowi na klasy, z których jedna przejmowała środki produkcji i wyzyskiwała klasę uzależnioną. Pojawienie się podziałów społecznych i władzy było w tej teorii rezultatem organizacji produkcji i utrwalenia się różnic ekonomicznych. Z kolei Max Weber uważał prestiż i status za pozwalające na tworzenie podstaw władzy i na przejmowanie bogactwa. Tak więc podziały ekonomiczne byłyby w tej koncepcji wtórne wobec hierarchii prestiżu i kształtowania się władzy. Wedle Marksa ważne są podziały i sprzeczności społeczne, wedle Webera stopień społecznej integracji.

W społeczeństwach pierwotnych, w których pojawiły się nadwyżki produkcyjne (a więc w tych, w których istniało rolnictwo kopieniackie i hodowla), powiększanie się różnic społecznych łagodzone było przez obowiązującą wszystkich członków społeczeństwa zasadę wzajemności. Jeśli jeden z rodów i jego naczelnik zdołali uzyskać od innych członków wspólnoty dary

(rytualne i wynikające ze zwyczaju będącego prawem), to obowiązkiem i przywilejem obdarowanych była nie tylko ostentacja w okazywaniu bogactwa i uzyskanie prestiżu, ale przede wszystkim zużycie tych dóbr na potrzeby wspólnoty, na przykład organizacja rytualnych uczt. W ten sposób zasada wzajemności przeradzała się w zjawisko redystrybucji.

Kryteria podziałów społeczeństw wedle dominującej w nich gospodarki (zbieraczy, myśliwych, rolników i hodowców, społeczeństw tworzących miasta) są w badaniach antropologicznych, historycznych i archeologicznych łączone z kryteriami podziałów wedle braku lub istnienia stratyfikacji społecznej. I tak w społeczeństwach zbieraczy i myśliwych istniałaby organizacja egalitarna; w społeczeństwach znających kopieniactwo rolnictwo i hodowlę – rangowa; w społeczeństwach o rolnictwie i hodowli wydajnej w stopniu pozwalającym na handel i tworzenie miast pojawiałaby się stratyfikacja oparta nie tylko na prestiżu (statusie), ale także na władzy, utrwalaonych podziałach ekonomicznych i dziedziczeniu pozycji. W takich społeczeństwach zasada redystrybucji ustępuje zasadzie wymiany rynkowej.

Tezę o trzech etapach rozwoju wymiany dóbr sformułował Karl Polanyi, pisząc o wzajemności (*reciprocity*), redystrybucji i o wymianie handlowej (*market exchange*).

4. EGALITARNE I RANGOWE TYPY SPOŁECZNEJ ORGANIZACJI

Stratyfikacja społeczna, jej utrwalanie i pogłębianie się dotyczy także zjawisk związanych z organizacją polityczną i kształtowaniem się władzy. Z tego ostatniego punktu widzenia wyróżnia się następujące typy: acefaliczne systemy egalitarne, segmentarne organizacje wioskowe (lub grup pasterzy), wódzostwa (*chiefdoms*) oraz państwa.

W hordach myśliwych i zbieraczy organizacja społeczna miała charakter egalitarny, a ewentualne funkcje przywódcy obejmowane były okazjonalnie i na czas potrzebny do realizacji określonych zadań. Funkcje te nie miały więc cech trwałych, ani formalnych, ani tym bardziej zinstytucjonalizowanych.

Systemem segmentarnym nazywamy natomiast zespoły niezależnych od siebie wiosek (lub grup pasterzy). O ich wspólnocie decydują podobne sposoby gospodarowania, łącząca ich mieszkańców kultura, obyczaj i język. W zespołach takich istnieje więc wspólnota (więź) etniczna, nie ma w nich natomiast wspólnoty politycznej. Każda z wiosek stanowi odrębną całość, niezależną od innych wsi. Istnienie rolnictwa i osadnictwa wioskowego pociąga za sobą powiązanie tego typu organizacji z terytorium przez nią zajmowanym.

Organizacje segmentarne wytwarzają jeden szczebel zarządzania. Jest nim wspomniana wieś. Decyzje dotyczące wspólnoty podejmuje zgromadzenie jej członków (wiec), w którym rolę szczególną pełnią mężczyźni obdarzeni prestiżem i należący do starszych klas wieku. W tych wsiach wyodrębnia

się wprawdzie funkcja naczelnika, ale osoba ta nie ma uprawnień do samodzielnego zarządzania wsią, kontrolowana jest przez wspomniane zgromadzenie. Obieg dóbr w takiej wsi, a także pomiędzy wsiami-segmentami, oparty jest na zasadzie wzajemności.

W niektórych terytorialnych systemach wielowioskowych tworzonych przez jedną grupę etniczną wykształcił się drugi szczebel zarządzania. Funkcję tę pełnił naczelnik całej organizacji; podlegali mu naczelnicy wsi. Taką dwuszczeblową organizację, opisaną po raz pierwszy w 1955 r. przez Kalerwo Oberga, nazywamy wodzostwem (w terminologii angielskiej: *chiefdom*).

Do cechującego wodzostwo wykształcenia się władzy zwierzchniej następnymi badacze, szczególnie Marshall Sahlins (1958), dodali cechę podziałów społecznych typu rangowego. W wodzostwach istnieje hierarchia prestiżu i wpływu, na której czele stoi ów zwierzchni naczelnik (*paramount chief*). Jego funkcja ekonomiczna polega na redystrybucji dóbr gromadzonych dzięki daram i na ich spożytkowaniu na cele korzystne dla całej wspólnoty. Nie ma więc w tym systemie ekonomicznej eksploatacji ludności. Nie istnieje też przymus polityczny. Zwierzchni naczelnik otrzymuje dary i rozdziela zgromadzone dobra dzięki prestiżowi, którym się cieszy. Jest kontrolowany przez naczelników wiosek i członków wspólnoty i nie może przekroczyć uprawnień, jakie daje mu obyczaj.

Cechą organizacji niepaństwowych, zarówno segmentarnych, jak wodzostw, było terytorialne rozpraszanie się w wypadku podejmowania ekspansji osadniczej. Wynikało ono z braku centralizacji władzy. Jeżeli w organizacjach tych rosła liczba ludności, jej część podejmowała migrację w poszukiwaniu nowych ziem. Powstawały w ten sposób nowe jednostki osadnicze i organizacyjne, każda z nowym naczelnikiem. Utrzymywały one luźny związek z poprzednią organizacją lub działały całkiem niezależnie. Przeciwdziałanie terytorialnemu rozpraszaniu organizacji i jej dzieleniu pojawia się dopiero w państwie.

W badaniach systemów segmentarnych złożonych z wiosek, a także systemów wodzowskich istotne jest wprowadzenie kategorii grupy etnicznej. Ludzi żyjących w tych systemach łączy wspólnota kultury, języka, praw zwyczajowych, zajęć ekonomicznych, poczucia przynależności i pochodzenia od mitycznego zazwyczaj przodka. Taką wspólnotę etniczną określa się w części badań terminem „plemię”. Jednakże w większości badań antropologicznych, archeologicznych i historycznych termin „plemię” oznacza typ niepaństwowej (przedpaństwowej) organizacji politycznej obejmującej zazwyczaj jedną grupę etniczną. Typami tymi byłyby zarówno organizacje segmentarne, jak wodzostwa. Ze względu na niekonsekwencję stosowania terminu „plemię”, część badaczy proponuje rezygnację z jego stosowania. Jednakże jest to termin tak mocno osadzony w tradycji badań, że jego pominięcie wydaje się niemożliwe. Aidan Southall (1956; 1988) zaproponował rozszerzenie pojęcia systemu segmentarnego także na związki wodzostw stanowiących segmenty całości. Zaproponował określenie takiego systemu politycznego terminem

„państwo segmentarne” (*segmentary state*). Teza ta została przyjęta przez część badaczy. W badaniach polskich nad początkami państwa polskiego stosowane są terminy „związek plemienny” lub „związek plemion”. System taki ma jedną z cech państwa — trzy szczeble zarządzania. Jednakże trzeci szczebel — w postaci wiecu oraz okazjonalnie funkcjonującej funkcji wodza związku — nie jest w nim wykształcony w stopniu pozwalającym na centralizację władzy i jej uniezależnienie od szczebli niższych. Dlatego w terminie „państwo segmentarne” kwestionowane jest właśnie słowo „państwo”.

5. STRATYFIKACJA SPOŁECZNA I ORGANIZACJE WCZESNOPAŃSTWOWE

Państwo jest typem organizacji politycznej różniącej się w sposób zasadniczy od organizacji niepaństwowych (plemiennych), czyli od systemów segmentarnych i wodzostw. Państwa są organizacjami, w których istnieje centralizacja władzy, jej wyodrębnienie i instytucjonalizacja. Społeczeństwo dzieli się w państwach na rządzących i rządzonych.

W badaniach antropologicznych wprowadzony został termin „wczesne państwo” — *the Early State* (Claessen, Skalnik red. 1978; 1981). W tego typu organizacji na czele stoi władca i dynastia tworzona przez jego ród. Rządzący uzyskują monopol użycia przemocy wobec rządzonych. Powstaje system danin i trybutów świadczonych przez rządzonych na rzecz rządzących. Dobra pochodzące z tych danin używane są na potrzeby aparatu władzy. Cechą państwa, także wczesnego, jest objęcie całości jego terytorium trójszczęblowym systemem zarządzania (wieś, prowincja, władze centralne) oraz przeciwdziałanie przez rządzących oddzielaniu się jakiegokolwiek części terytorium. Podział ludności na rządzących (pobierających daniny) i rządzonych (świadczących daniny) tworzy podwójne: polityczne i ekonomiczne podstawy stratyfikacji społecznej.

Zmianie ulega także legitymizacja systemu. Organizacje społeczeństw niepaństwowych legitymizowane są przez kult przodków poszczególnych wielkich rodzin i rodów. System taki utrwała partykularyzm organizacyjny. W wodzostwach szczególnie prestiż rodu wodza zwierzchniego równoważony jest przez kult przodków innych rodów wchodzących w skład organizacji. Natomiast we wczesnym państwie równowaga ta zostaje przełamana. Kult przodków panującego, ewentualnie kult samej osoby władcy, wynosi go ponad wszystkich podlegających mu ludzi. Władza uzyskuje aspekt sakralny. W niektórych wczesnych państwach panujący i grupa rządząca przyjmują jedną z religii monoteistycznych, co wynosi ich ponad poddanych i zmienia legitymizację systemu. Władzę uważa się od tej chwili za pochodzącą od Boga i za spełniającą boskie zamiary. Wymienione typy legitymizacji — i sakralny charakter samego władcy oraz pogląd, że władza pochodzi od Boga — objęte zostały przez Maxa Webera terminami „panowania

prawomocnego” o charakterze tradycyjnym i charyzmatycznym, w przeciwieństwie do „panowania legalnego”, charakterystycznego dla nowoczesnych form władzy politycznej. We wczesnych państwach władca postrzegany jest jako gwarant pomyślności całej wspólnoty, gwarant niepodzielności terytorium, opiekun i zwierzchnik wszystkich poddanych. Jest uważany za dawcę dóbr. Ale dobra uzyskiwane z danin i trybutów nie są przez niego rozdawane wśród wszystkich poddanych, a jedynie lub przede wszystkim wśród członków grupy rządzącej.

W stosunku do rządzonych stosowana jest zasada wzajemności nierównoważnej. Za dobra materialne i za posłuszeństwo wobec władcy odwdzięcza się on opieką, dbałością o całość organizacji, o ład wewnętrzny i obronę przed zagrożeniami zewnętrznymi. Władza skupiona w rękach panującego (i dynastii) uważana jest w tych systemach za niepodzielną. Wszystkie inne osoby i instytucje działające we wczesnym państwie (dwór, rada panującego, gwardia przyboczna – drużyna, zarządcy prowincji) pełnią swe funkcje dzięki delegowaniu na nie władzy przez panującego. O miejscu poszczególnych osób i całych rodów w społeczeństwie decyduje stopień krewniaczej bliskości z rodem władcy. Tak więc struktury władzy oparte są nadal na związkach krwi. Jednakże władca ma prawo do przekraczania tych zasad i wynoszenia do różnych funkcji i urzędów osób spoza bliskich sobie grup krewniaczych.

W rezultacie cechą instytucji wczesnego państwa jest ich nietrwałość. Chociaż przynależność do szeroko pojętej grupy rządzącej (arystokracji) jest stabilna, to skład grupy ludzi biorących bezpośredni udział w sprawowaniu władzy jest zmienny i niestabilny. Jednostki należące do uprzywilejowanych rodów są wynoszone do władzy lub jej pozbawiane, zgodnie z wolą panującego.

Ze wspomnianą płynnością składu grupy wykonującej władzę kontrastuje we wczesnym państwie trwałość wspólnot niższego szczebla: wielkich rodzin, rodów, wspólnot wioskowych, zespołów wsi. We wczesnym państwie nie ulegają one rozkładowi, ale zostają włączone w jego struktury jako niższe szczeble zarządzania.

Trwanie wspólnot przedpaństwowych powoduje, że we wczesnym państwie trwa również zjawisko kolektywnej własności ziemi i stad bydła. Dani-ny państwowe nakładane są na wspólnoty i od nich egzekwowane. Pojawiają się jednak inne formy własności (lub dyspozycji ziemią i ludźmi) będące w rękach ludzi sprawujących władzę. Są to majątki ziemskie uprawiane przez niewolników osadzonych na ziemi przez władcę. Niektóre z nich władca przekazuje poszczególnym członkom grupy rządzącej. System ten ma jednak marginesowe znaczenie wobec systemu kolektywnej własności i poddawaniu wspólnot eksploatacji przez władze państwowe.

Państwo typu wczesnego jest instytucją kosztowną. Gospodarka jest w nim mało wydajna, nadwyżki produkcyjne są niewielkie. Daniny i trybuty

nakładane na ludność zależną muszą mieć rozmiary ograniczone, w przeciwnym razie może dojść do buntów, delegitymizacji władzy i katastrofy całej organizacji. Z tego powodu rządzący wczesnymi państwami przerzucają część kosztów funkcjonowania organizacji na zewnątrz. Są to zazwyczaj organizacje ekspansywne. Wojna stanowi w nich ważną część aktywności grupy rządzącej. Łupy wojenne, głównie niewolnicy, także bydło, zboża, uzupełniają dochody tej grupy. Część łupów może być przeznaczona na sprzedaż, w ramach handlu zewnętrznego. Handel ten jest następnym sposobem uzupełniania dochodów grupy rządzącej. Dostarcza on ponadto dóbr rzadkich, luksusowych, trudnych do uzyskania w ramach gospodarki lokalnej.

Centralizacja władzy, budowa rezydencji panującego i zarządców prowincji, gromadzenie danin w państwowych składach i spichlerzach, a także potrzeba obrony tych miejsc, powodują powstanie we wczesnych państwach stałych ośrodków władzy. Intensyfikacja handlu i rzemiosł służących grupie rządzącej przyczynia się do rozwoju miejskiego charakteru tych rezydencji. Społeczeństwo ulega w rezultacie rosnącemu zróżnicowaniu, pojawiają się grupy działające poza systemem wspólnot krewniaczych.

Ekspansja zbrojna przynosi nie tylko łupy, ale prowadzić może do poszerzania terytorium wczesnego państwa. Ponieważ jego cechą jest centralizacja i niedopuszczanie do rozdrabniania terytorium, tereny opanowane mogą być włączane do wczesnego państwa i od tej chwili bronione przed atakami z zewnątrz. W strukturze terytorialnej wczesnych państw trwa jednak podział na centrum i luźniej uzależnione peryferie. Te ostatnie zachowują część lokalnych struktur władzy (na przykład wodzostwa), ale nałożony zostaje na nie obowiązek świadczenia trybutów i dostarczania oddziałów zbrojnych. Jednym z rezultatów ekspansji wczesnego państwa mógł być wieloetniczny skład jego ludności.

Granice pomiędzy organizacjami przedpaństwowymi (segmentarnymi i wodzostwami), a wczesnymi państwami wyznacza więc centralizacja władzy, istnienie stratyfikacji społecznej, podział na rządzących i rządzonych, monopol użycia siły w rękach rządzących i zorganizowany system danin na rzecz rządzących. Jednakże w ramach systemu wczesnopaństwowego funkcjonują nadal wspólnoty typu przedpaństwowego włączone w organizację państwa.

Dlatego za granicę pomiędzy państwem wczesnym a państwem dojrzałym uważa się zjawisko zaniku wspólnot przedpaństwowych, które przestają funkcjonować jako niższe szczeble zarządzania. W dojrzałym państwie zanika też zasada krewniaczej bliskości rodów w stosunku do rodu władcy jako podstawa przynależności do grupy rządzącej. W jej miejsce kształtuje się instytucjonalizacja władzy tworzona przez zasady prawne. W dziedzinie gospodarczej cechą różniącą państwo dojrzałe od wczesnego jest upowszechnienie się prawa dyspozycji lub własności ziemi w rękach poszczególnych rodzin należących do grupy rządzącej. Kolektywne formy własności zanikają lub ulegają marginalizacji.

6. ANTROPOLOGICZNE BADANIA TERENOWE SPOŁECZEŃSTW XIX I XX WIEKU I ARCHEOLOGICZNE BADANIA SPOŁECZEŃSTW FUNKCJONUJĄCYCH W PRZESZŁOŚCI. METODA PORÓWNAWCZA I TEORIE ROZWOJU SPOŁECZNEGO

Badania etnograficzne, a następnie antropologiczne prowadzone były na kilku obszarach — swoistych laboratoriach antropologicznych — na których w XIX i w pierwszej połowie XX wieku zamieszkiwały ludy określane jako prymitywne. Były to: wyspy Oceanii, niektóre terytoria obu Ameryk, terytoria Syberii, Afryki Czarnej, niektóre obszary azjatyckie oraz wiejskie wspólnoty tradycyjne działające na peryferiach gospodarczych i społecznych w rozwiniętych państwach XIX wieku. Na podstawie tych badań terenowych opisane zostały wymienione wyżej typy organizacji społecznych. Już w końcu XIX wieku dokonano uogólnienia tych badań. Typy te uznane zostały za szczeble rozwoju charakterystyczne dla wszystkich społeczeństw ludzkich. Ewolucjonizm końca XIX i początku XX wieku wyrażał przekonanie, że istnieje wspólny dla całej ludzkości wzorzec rozwoju i że wyższe i bardziej rozwinięte formy organizacyjne powstają w sposób nieunikniony po formach mniej rozwiniętych.

Teoria ewolucji spotkała się już w pierwszych dziesięcioleciach XX wieku z krytyką. Przede wszystkim materiał dokumentujący typy organizacji społecznych, narastający wraz z badaniami terenowymi, uwidocznił różnice między poszczególnymi społeczeństwami. Stało się oczywiste, że w podobnych warunkach ekologicznych społeczeństwa znajdowały różne metody organizacyjne i techniczne dla rozwiązywania pojawiających się napięć ekonomicznych, społecznych i politycznych. Zakwestionowany został również optymistyczny, XIX-wieczny pogląd dotyczący nieuchronności rozwoju społeczeństw ludzkich.

Przeszkodą w intensyfikacji badań społeczeństw określanych jako prymitywne stało się ich szybkie zanikanie w trakcie XX wieku w wyniku ekspansji systemów rozwiniętych, dyfuzji i recepcji wzorców zewnętrznych, a także katastrof, które dotknęły część tych społeczeństw.

Nowe możliwości badawcze stworzyło natomiast przeniesienie teorii wypracowanych w antropologii do badania społeczeństw minionych metodami archeologicznymi i historycznymi. Ogromna większość społeczeństw istniejących w przeszłości zaliczana jest przecież do przedpiśmiennych, przedindustrialnych, egalitarnych lub rangowych, krótko mówiąc ma cechy społeczeństw prymitywnych.

Badanie tych społeczeństw jako niepiśmiennych lub o marginalnej roli przekazu pisanego jest przede wszystkim domeną archeologii, a także historii wczesnodziejowej. Poznanie owych społeczeństw pozwala na ogromny ilościowy przyrost materiału, którym dysponują badacze, a także na wydłużenie czasu dokonywanych obserwacji, wyjście poza XIX i XX wiek, w których toczyły się terenowe badania antropologiczne.

Oba zjawiska – rozszerzenie czasu, w których działały badane społeczeństwa, oraz przyrost wiedzy dotyczącej konkretnych społeczeństw, umożliwiły skuteczniejsze stosowanie metody porównawczej.

Metody badań antropologii i archeologii pozostały odrębne, charakterystyczne dla tych dwóch nauk, natomiast połączyła je wypracowana na różnych przykładach teoria rozwoju społecznego. Archeologia stała się w tym zakresie antropologią społeczeństw minionych, podczas gdy antropologia uzyskała rozszerzenie pola swych obserwacji o społeczeństwa o wiele liczniejsze niż badane metodami terenowymi.

W rezultacie połączenia tych dwóch nurtów badawczych konieczne stało się skorygowanie teorii ewolucji. Istotne spostrzeżenia dotyczyły nie tylko wielokierunkowości rozwoju społeczeństw ludzkich, ale także rzekomej nieuchronności (czy nawet automatyzmu) ich rozwoju. Badania dowiodły, że wiele społeczeństw cechowała stagnacja ekonomiczna i organizacyjna. Zablokowanie rozwoju pojawiało się na bardzo różnych jego szczeblach. W wielu wypadkach dochodziło do regresu. Liczne organizacje zniknęły. Niektóre zniszczone były przez najazdy, inne przez nie dającą się pokonać presję środowiska naturalnego. Wiele społeczeństw rozpadało się pod wpływem sprzeczności wewnętrznych, zostały one rozsadzone od wewnątrz bez wpływu czynników zewnętrznych.

Po uwzględnieniu dorobku antropologii, archeologii i historiografii pierwszej połowy XX wieku, Julian H. Steward (1955) sformułował teorię ewolucji multilinearnej. Zgodnie z nią rozwój społeczeństw ludzkich przebiega w sekwencjach porównywalnych, ale nie identycznych. W badaniach porównawczych i uogólnieniach teoretycznych należy więc przywiązywać szczególną wagę zarówno do podobieństw, jak do różnic między organizacjami społecznymi. Marshall Sahlins i Elman Service (1960) opracowali natomiast teorię ewolucji ogólnej i konkretnej. Pierwsza generalizowała przemiany charakterystyczne dla rozwoju społeczeństw, była próbą budowy powszechnego modelu, druga – wskazywała na konieczność opisywania i interpretowania rozwoju konkretnych grup etnicznych i kręgów kulturowych, dokonującego się w ramach ewolucji ogólnej, ale obfitującego w różnice i warianty rozwojowe.

Zwiększanie różnorodności organizacyjnej społeczeństw ludzkich dotyczy szczególnie typów bardziej rozwiniętych, gdyż składają się one z większej liczby elementów. Tak więc wariantów organizacyjnych hord myśliwych i zbieraczy jest niewiele. W systemach segmentarnych odróżniono przede wszystkim te oparte na rolnictwie od opartych na eksploatacji stad bydła. Wśród wódzostw zaobserwowano znaczne różnorodności. Opisane zostały typy: militarny i teokratyczny; zorientowany na wodza i wąską grupę rządzącą oraz zorientowany społecznie. Wśród wódzostw odróżniono organizacje, w których dominował obrót dobrami powszechnego użytku i zasada wzajemności, od tych, w których istotną rolę społeczną pełnił obrót dobrami luksusowymi związany z handlem zewnętrznym.

We wczesnych państwach zwrócono przede wszystkim uwagę na ich genezę. Przyczyną ich powstania mogły być napięcia między społeczeństwem a wykorzystywanym przez nie środowiskiem naturalnym. Inną przyczyną mogło stać się zagrożenie zewnętrzne. Część wczesnych państw powstawała w wyniku zastosowania przemocy, inna część w wyniku społecznej umowy. Tylko niewielka liczba wczesnych państw powstała w wyniku wewnętrznych, zazwyczaj długotrwałych procesów. Większość w wyniku dyfuzji wzorca państwowego, przyjęcia go z zewnątrz. Na ich określenie stosuje się termin *secondary states* – „państwa wtórne”. Rozpatrując wczesne państwo jako strukturę, wskazano na liczne jego cechy, występujące w różnych wariantach organizacyjnych z różnym natężeniem. Natomiast przyjmując, że wczesne państwo ulega przemianom, wskazano na trzy podstawowe etapy rozwoju: wczesne państwo niedojrzałe (*inchoate*), typowe (*typical*) i przejściowe (*transitional*) – (Claessen, Skalník red. 1978). Omówiono różnorodne podstawy ekonomiczne wczesnych państw.

Na wszystkich etapach rozwoju – od hordy myśliwych-zbieraczy po przejściowe wczesne państwa zaobserwowano występowanie procesów rozwoju, ale w wielu, w historycznym wymiarze w większości przypadków – zjawiska stabilizacji, regresu i rozpadu. Tylko część społeczeństw znanych dzięki archeologii, historii i antropologii przeszła proces rozwoju do szczebla wodzostwa, jeszcze mniejsza część do szczebla wczesnego państwa.

BIBLIOGRAFIA

- Balandier G.
1967 *Anthropologie politique*, Paris, PUF.
- Bloch M. (red.)
1975 *Marxist Analyses and Social Anthropology*, London, Malaby Press.
- Boroń P.
2001 *Słowiańskie plemię. O pojęciu i jego rozumieniu w polskiej historiografii*, w: *Viae historicae. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Lechowi Tyszkiewiczowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, M. Goliński, S. Rosik (red.), Wrocław: Acta Universitatis Wratislaviensis, s. 189-207.
- Carneiro R.L.
1981 *The Chieftdom: Precursor of the State*, w: *The Transition to Statehood in the New World*, G.D. Jones, R. Kautz (red.), Cambridge: Cambridge University Press, s. 37-79.
- Claessen H.J.M.
2000 *Structural Change. Evolution and Evolutionism in Cultural Anthropology*, Leiden: CNWS.
- Claessen H.J.M., Skalník P. (red.)
1978 *The Early State*, The Hague: Mouton.
1981 *The Study of the State*, The Hague: Mouton.

- Cohen R., Service E.R. (red.)
1978 *Origins of the State. The Anthropology of Social Evolution*, Philadelphia: Institute for the Study of Human Issues.
- Dohnal W.
2001 *Antropologiczne koncepcje plemienia*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Earle T.
1987 *Chiefdoms in archaeological and ethnohistorical perspective*, „Annual Review of Anthropology”, 16, s. 279-308.
- Earle T. (red.)
1991 *Chiefdoms: Power, Economy, and Ideology*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Eisenstadt S.N.
1956 *From Generation to Generation: Age Groups and Social Structure*, Glencoe: The Free Press.
- Engels F.
1969 *Pochodzenie rodziny, własności prywatnej i państwa*, Warszawa: Książka i Wiedza (pierwsze wydanie niemieckie 1884).
- Fortes M.
1969 *Kinship and Social Order*, Chicago: Aldine.
- Fortes M., Evans-Pritchard E.E. (red.)
1940 *African Political Systems*, Oxford: Oxford University Press.
- Fried M.H.
1967 *The Evolution of Political Society*, New York: Macmillan.
- Goody J.
2006 *Logika pisma a organizacja społeczeństwa*, tłum. G. Godlewski, Warszawa: Wydawnictwa UW (wydanie angielskie 1986).
- Goody J. (red.)
1966 *Succession to the High Office*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Grinin L., Carneiro R.L., Bondarenko D.M., Kradin N.N., Korotayev A.V. (red.)
2004 *The Early State, its Alternatives and Analogues*, Moskwa: Uchitel Publishing House.
- Heusch L. de
1987 *Ecrits sur la royauté sacrée*, Bruksela: Editions de l'Université de Bruxelles.
- Mair L.
1962 *Primitive Government*, Harmondsworth: Penguin.
- Middleton J., Tait D. (red.)
1958 *Tribes Without Rulers. Studies in African Segmentary Systems*, London: Routledge and Kegan Paul.
- Oberg K.
1955 *Types of Social Structure Among the Lowland Tribes of South and Central America*, „American Anthropologist”, 57, s. 472-487.
- Polanyi K., Arensberg C.M., Pearson H.W. (red.)
1957 *Trade and Market in the Early Empires*, Glencoe: Free Press.
- Sahlins M.D.
1958 *Social Stratification in Polynesia*, Seattle, University of Washington Press.
1968 *Tribesman*, Prentice Hall: Englewood Cliffs.

- Sahlins M.D., Service E.R. (red.)
1960 *Evolution and Culture*, An Arbor: University of Michigan Press.
- Service E.R.
1962 *Primitive Social Organization: An Evolutionary Perspective*, New York: Random House.
1975 *Origins of the State and Civilisation. The Process of Cultural Evolution*, New York: Norton and Company.
- Skalník P.
2004 *Chieftdom: a Universal Political Formation?*, „Focal-European Journal of Anthropology”, 43, s. 76-98.
- Southall A.
1956 *Alur Society. A Study in Processes and Types of Domination*, Cambridge: Heffer.
1988 *The Segmentary State in Africa and Asia*, „Comparative Studies in Society and History”, 30, s. 52-82.
- Steward J.H.
1955 *Theory of Culture Change: the Methodology of Multilinear Evolution*, Urbana: University of Illinois Press.
- Szynkiewicz S.
1992 *Pokrewieństwo. Studium etnologiczne*, Warszawa: Wydawnictwa UW.
- Terray E.
1984 *Sociétés segmentaires, chefferies, Etats: acquis et problèmes*, w: *Mode de Production: les défis Africains*, B. Jewsiewicki, J. Létourneau (études réunies par), Ste-Foy: Safi et ACEA/CAAS, s. 106-116.
- Tymowski M.
2009 *The Origins and Structures of Political Institutions in Pre-Colonial Black Africa*, Lampeter, New York: The Edwin Mellen Press.
- Vansina J.
2005 *How Societies Are Born: Governance in West Central Africa before 1600*, Charlottesville: University of Virginia Press.
- Weber M.
2002 *Gospodarka i społeczeństwo. Zarys socjologii rozumiejącej*, tłum. D. Lachowska, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN (według piątego wydania niemieckiego z 1972 r.).
- Webster D.
1975 *Warfare and the Evolution of the State: A Reconsideration*, „American Antiquity”, 40, s. 464-470.
- Yoffee N., Cowgill G.L. (red.)
1988 *The Collapse of Ancient States and Civilisations*, Tucson: The University of Arizona Press.